

Шелестова Л. В.,
*доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
відділу дидактики Інституту педагогіки
НАПН України,
м. Київ,
Shelestova.luda@gmail.com*

ЕТНІЧНА КАРТИНА СВІТУ ЯК ОСНОВА СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЗРОСТАЮЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються особливості етнічної картини світу як основи становлення національної ідентичності. З'ясовано сутність поняття «етнічна картина світу», яка розуміється як деяке цілісне уявлення про буття, властиве членам даного етносу; виражається через філософію, літературу, міфологію, вчинки людей; визначає для людини систему взаємодії зі світом та характер ставлення до різних його реалій. Виявлено чинники, що визначають етнічну картину світу: специфіка ландшафту, клімат, мова, релігія, історія, побут, звичаї тощо.

Ключові слова: національна ідентичність, світосприйняття, картина світу, етнічна картина світу, ментальність.

The article deals with the peculiarities of the ethnic picture of the world as a basis for the formation of national identity. The essence of the concept of «ethnic picture of the world» is understood, which is understood as some holistic view of being inherent in the members of this ethnic group; expressed through philosophy, literature, mythology, people's actions; defines for the person the system of interaction with the world and the nature of relation to its various realities. The factors that determine the ethnic picture of the world are revealed: landscape specificity, climate, language, religion, history, life, customs and more.

Keywords: national identity, worldview, picture of the world ethnic picture of the world, mentality.

Проблема національної ідентичності є актуальною для багатьох галузей сучасного наукового знання. Важливою вона є і для педагогіки, оскільки освіта є одним із важливих чинників впливу на формування свідомості та самосвідомості особистості, появи у неї відчуття приналежності до однієї держави та до однієї нації, прийняття нею групових норм та цінностей.

Поняття «національна ідентичність» розуміється вченими по-різному, що обумовлено різними тлумаченнями поняття «нація». Зосередимо увагу на проблемах становлення національної ідентичності в культурному, а не соціально-політичному аспектах, оскільки етно-культурні чинники можуть виступати консолідуючим началом нації.

Національно-культурні ознаки народу пов'язують із мовою, релігією, взагалі світосприйняттям, відповідно – із картиною світу як утворенням свідомості. За сучасних умов глобалізації культури вчені наголошують на важливості пізнання світу й збереження національних особливостей, національних картин світу (Г. Гачев, К. Соколов, О. Корнілов).

Зробимо спробу теоретичного осмислення поняття «етнічна картина світу» як основи для становлення національної ідентичності.

У найзагальнішому плані вчені виділяють колективні та індивідуальні моделі світу. До перших належать: глобальні, етнічні та субкультурні картини світу. Індивідуальні моделі світу притаманні усім особистостям. Усі ці картини світу (глобальна, етнічна, субкультура, індивідуальна) пов'язані прямим і зворотним зв'язком, фактично проникають одна в одну, взаємообумовлюють, породжують одна одну.

У своєму історичному розвитку і становленні кожен етнос виробляє власну (етнічну) картину світу, що об'єднує його членів у єдине ціле.

Етнічна картина світу стосовно групових виконує роль єдиної філогенетично заданої «культурної матриці», що забезпечує відтворення і розвиток соціального життя на певних основах [15, С. 20.]. Кожна така матриця є укоріненою в колективному несвідомому системою цінностей та світоглядних орієнтирів, відображує певною мірою упізнавану унікальність і неперехідну єдність етнотрупової самосвідомості носіїв. Кожна колективна (етнічна) модель світу зберігає для її актуальних і потенційних носіїв архетипічно задані зразки-уявлення про космос, людину, природу, простір і час, владу й суспільство, совість і честь тощо.

У процесі формування етнічних картин світу, їхній зміст набував певних спільних рис. Досліджуючи способи світобачення людей різних епох і культур – первісних людей К. Леві-Строса [7], слов'ян В. Топорова [16], людей середньовічної епохи А. Гуревича [4], вчені з'ясували, що модель світу подається як набір взаємопов'язаних універсальних понять або як ряд основних семантичних протиставлень, смислових опозицій.

Цей набір, необхідний і достатній для опису світу (макро-і мікрокосмосу), складається з 10-20 пар протилежних ознак. Вони пов'язані, перш за все, зі структурою простору (верх/низ, правий/лівий, близький/далекий тощо) та часу (день/ніч, вчора/сьогодні, зима/літо, світло/темрява тощо). Серед інших опозицій істотні: життя/смерть, природа/культура, парне/непарне, білий/чорний, чоловічий/жіночий, старший/молодший, свій/чужий, я/інший, сакральний/мирський

тощо. Набір ознак проектується на аксіологічну вісь (опозиції добро/зло, хороший/поганий). Ряд категорій має амбівалентний характер, включаючи в себе одночасно протиставлені ознаки (наприклад, сонячне затемнення, північне сьйво).

На основі набору подвійних ознак конструюються універсальні знакові комплекси, за допомогою яких засвоюється і описується світ. Ці комплекси реалізуються в різних кодових системах (астральний, вегетативний, зооморфний, числовий, акустичний та інші коди). Весь цей складний – але водночас і простий – класифікаційний апарат на семантичному рівні єдиний, оскільки описує один і той же об'єкт – світ з точки зору одного і того ж суб'єкта – людини. Це є своєрідна «сітка координат», за допомогою якої люди сприймають дійсність і будують картину світу в своїй свідомості [11, С. 15-16.].

На сучасному етапі розвитку етнології етнічну картину світу розуміють як деяке цілісне уявлення про буття, властиве членам даного етносу. Це уявлення виражається через філософію, літературу, міфологію (у тому числі і сучасну), ідеологію тощо. Воно виявляється також через вчинки людей, є базою для пояснення ними своїх дій і намірів. Завдяки етнічній культурі людина отримує такий образ навколишнього, в якому всі елементи світобудови структуровані і співвіднесені з самою людиною, так що кожна людська дія є компонентом загальної структури. Етнос співвідносить людину з конкретикою реального світу. Етнос визначає значущі для людини реалії світу, визначає їх значення і місце, яке вони займають у світобудові по відношенню до людини. Отже, етнічна картина світу визначає для людини систему взаємодії зі світом, характер ставлення до різних його реалій [9].

О. Обухов, дослідивши особливості моноетнічних традиційних культур наголошує, що картина світу найчастіше усвідомлюється членами етносу лише частково і фрагментарно. Фактом свідомості швидше є не її зміст, а її наявність і цілісність [9].

Формування картини світу у різних етнокультурних умовах відбувається багато в чому за єдиним механізмом протиставлення «ми» – «вони», на основі якого формуються образи «свого» і «чужого» світу. Б. Поршневі підкреслює, що людина відкрила саму себе у світі через поділ його на «вони» і «ми» [10]. У даний час в традиційних культурах поділ світу на «свій» і «чужий» можна спостерігати у вигляді так званого матрьошечного принципу [9]. При цьому «чужому» простору приписуються відчужені від людини властивості, сили, з якими необхідно вміти вибудувувати відносини, дотримуючись системи існуючих нормативів, оскільки за порушення від «вищих сил» буде неминучим покарання. «Свій» простір визначається системою знаково-предметної опосередкованості, своєрідною системою міток. Людина захищає «свій» світ від «чужого» різними знаковими предметами і діями, створюючи своєрідні кордони та пороги, які визначають точну межу між світами [9].

Буття етносу не визначається і не вичерпується ні расою, ні мовою, ні територією, ні державним суверенітетом, хоча, безумовно, всі ці ознаки є дуже важливими для виявлення національного буття. Природне і культурне, раціональне й емоційне, свідоме і несвідоме, індивідуальне і суспільне – усі ці опозиції «перетинаються» на рівні ментальності, розчиняються в її структурах [12, С.177].

За В. Храмовою, ментальність – це чуттєво-мисленнєвий інструментарій освоєння довкілля, тому вона є природним баченням світу, достеменно не прорефлексованим і логічно не обґрунтованим. У культурно-історичному вимірі суспільного буття ментальність постає як спільне психологічне оснащення представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення [17, с. 4].

Певна ментальність членів етносу складається на основі картини світу, що закладена культурою у свідомість людей окремого суспільства і перетворюється ними спонтанно, здебільшого поза контролем їхньої «буденної свідомості» [3, с. 10].

Аналіз найновіших досліджень стосовно етнічних картин світу (національних образів світу) свідчить, що вчені розглядають їх у тісному зв'язку зі свідомістю етносу, національною мовною картиною світу, національною культурою загалом. Серед детермінант, що визначають специфіку етнічних (національних) картин світу вчені виділяють: природне середовище, релігію, мову [13].

Кожен етнос зароджується і формується на певній території з відповідним кліматом і специфічним ландшафтом. Особливості природи багато в чому визначають шляхи розвитку етносу – від способу виробництва до національного характеру, національної культури загалом. Релігія визначає основні етнічні норми та систему взаємин всередині та ззовні етнічної спільноти, отже, з вірою пов'язано багато рис національного характеру та етичної свідомості нації. Мова виступає важливою основою життєдіяльності і розвитку етносу, оскільки містить у згорнутому вигляді історію народу, його культуру, систему цінностей і картину світу [13].

Природне оточення, релігія і мова разом породжують етнічну психологію, яка визначає образ мислення, поведінку і вчинки, увесь образ життя членів відповідної етнічної спільноти – тобто картину світу. Батьки транслюють її наступним поколінням, а суспільство підтримує системою соціально-етичних санкцій. Етнічна картина світу дає можливість її носіям дати відповідь на запитання: «Хто ми є?» Люди визначають себе, використовуючи такі поняття, як походження, релігія мова, історія, цінності, звичаї, суспільні інститути тощо. За допомогою етнічної картини світу люди ідентифікують себе з культурними групами – племенами, релігійними общинами, націями, у найширшому плані – з цивілізаціями [14].

В окремих наукових роботах Г. Гачева [2] визначальна роль у формуванні етнічної картини світу відводиться природі. Автор підкреслює, що національна цілісність – це особлива система взаємовідношень і складників: природа, етнос, мова, історія, побут, психіка, звичаї тощо. Серед них найстабільніший, що постійно живить і розширено відтворює національну цілісність, – природа.

Для позначення національної цілісності Г. Гачев вводить поняття «Космо – Психо – Логос», як єдність місцевої природи, складу психіки і мислення. Він підкреслює, що кожен народ залишається собою, поки зберігається особливий клімат, пори року, ландшафт, їжа, етнічний тип, мова тощо, оскільки вони відтворюють національний склад і логіку. Кожен народ бачить світ (єдиний устрій буття) у своїй особливій проекції – національному образі світу. Це – варіант інваріанту (єдиної світової цивілізації, єдиного історичного процесу). Залежить такий варіант від ділянки світового буття, яка дісталася народу.

Автор характеризує національний образ світу як диктат національної Природи в Культурі. На його думку, природа кожної країни – це текст, сповнений смислів, що криються в Матерії. У праці протягом історії народ розгадує покликання і заповіт Природи і створює Культуру, що є результатом їхньої спільної дії. Він розглядає культуру як пристосування народу, всього створеного ним протягом історії, до того варіанту природи, що йому даний. Народ не просто досягає гармонії з національною природою, але доповнює її тими складниками, що їй самій по собі бракувало. Отже, протягом історії народ приходить до тотожності зі своєю природою Суспільство й історія покликані надолужити те, що не дароване країні від природи.

Для характеристики особливостей національних образів світу автор використовує метамову – стародавню натурфілософську мову чотирьох стихій: земля, вода, повітря, вогонь; підкреслює її надзвичайну ємність, можливість описати засобами цієї мови і духовні, і буттєві явища: Природу читати духовно, а духовні явища осмислювати в контексті Природи, матеріально; можливість розширити етику людства, включити її у діапазон взаємовідношення з природними істотами та стихіями.

Глибокий і всебічний аналіз сутності національного образу світу та його відображення у національній мові наявний у монографії О. Корнілова. Він наголошує, що знайомство з будь-якою культурою та її вивчення будуть неповними, якщо в поле зору дослідника не потрапить

основоположний компонент – склад мислення нації, національна логіка світосприйняття та світооцінювання. Своєрідною «сіткою координат, яка вловлює світ», свого роду «окулярами», через які представники певної культури дивляться на світ і завдяки яким бачать у цьому світі тільки ТЕ і тільки ТАК, як й інші носії таких же «окулярів», є національний склад мислення, який зафіксований у національній мові представників даної культури [6, с. 77].

Дослідник аналізує питання про первинність та вторинність національної мови і особливостей національного менталітету, національного характеру. На його думку, спочатку зовнішні умови існування мовноутворюючої спільноти (клімат, природа), культурно-побутові традиції та фізіолого-антропологічні особливості формують специфічні якості, що утворюють основу національного характеру, темпераменту, національної ментальності. Потім ці риси відображаються, фіксуються національною мовою. У подальшому вони передаються наступним поколінням носіїв мови в готовому вербалізованому виді, цебто стають соціально успадкованими. Мова на етапі свого становлення – це «яйце», породжуване «куркою», особливостями національного характеру, що обумовлені, в свою чергу, конкретними матеріальними умовами існування етносу.

Об'єктивно існуючий світ для різних етносів неоднаковий, оскільки торкається кожного (ніби повернений до кожного) тільки якоюсь однією незначною частиною, що дає безпосередні відчуття і отримує у мові найбільшу диференціацію; решта зовнішнього світу не «промальовується» ретельно. Цим пояснюються значні відмінності в словесному покритті зовнішнього світу різними етнічними мовами: мають місце не лише лексичні лакуни і відмінності обсягів значення окремих слів-корелятивів, але й відмінності конотацій, що закріпилися за позначення одних і тих же об'єктів навколишнього середовища у різних мовах.

У зв'язку з цим О. Корнілов диференціює поняття просторово-часового континууму, виділяючи три його складові: природне середовище, рукотворне матеріальне середовище (матеріальну культуру етносу); об'єктивно існуючі зв'язки між об'єктами і явищами матеріального світу. Кожна з них, заломлюючись у буденній свідомості етносу, отримує словесне втілення, унікальне для кожної мови [6, с. 146].

Отже, унікальність вербального відображення світу задається й визначається особливостями національного складу мислення та об'єктивними (подекуди цілком очевидними) відмінностями природного середовища та матеріальної культури.

Специфіка національної проекції інваріанту буття відбита й утримувана у мові, передається разом із нею від покоління до покоління. Людині у мовній формі вводиться програма, що визначає неусвідомлене моделювання нею оточуючого світу [5, с. 108]. Таким чином, національна мова – важливий етногенний чинник, лише оволодівши нею можливо залучитися до етнічної свідомості.

Слідом за іншими вченими, О. Корнілов уподібнює мову до своєрідної когнітивно-етнічної вакцини, а процес засвоєння мови – до когнітивно-етнічної імунізації, через яку обов'язково проходить кожен член етнічної спільноти. Важливий наслідок такої імунізації – надання мовній особистості характерної для даного етносу когнітивної орієнтації, залучення до безперервної культурної традиції певного народу. Підкреслюючи значення мови у формуванні національної картини світу, науковець називає її «склом», через яке етнос бачить світ і яке визначає його національно-специфічну проекцію [6, с. 326].

Етнічна картина світу в сучасних традиційних культурах багато в чому синкретична і має значну варіативність у різних поколінь і людей з різним соціальним досвідом. При цьому етнічна картина світу продовжує виконувати функцію впорядкування системи уявлень, що існують у реальному соціокультурному оточенні людини. Розрізнені елементи картини світу присутні у свідомості людини як фрагменти, що не зовсім стикуються між собою. Це стає очевидним при спробі виявити і співвіднести картини світу у різних людей однієї етнічної спільноти. Проте суперечливість і різноманітність елементів картини світу, її мозаїчність, яка виявляється у текстах,

записуваних навіть від одного виконавця, у внутрішньому плані видаються цілісними. Парадоксальність і суперечливість елементів загальної для етносу картини світу знімається у внутрішньому плані особистості завдяки тому, що картина світу і стосунки з ним мають в основному не рефлексивний характер. [9].

Як зазначає О. Обухов, присутня в етнічній картині світу внутрішня логіка, найчастіше, може сприйматися членами етносу як нормативна, але насправді вона такою є лише до певної міри. В один і той же період різні групи всередині етносу можуть мати різні картини світу, у яких спостерігається загальний каркас, але відрізняються їхні схеми. Тому логіка поведінки, яка базується на одному джерелі, на практиці виявляється зовсім різною, часом навіть протилежною. Найбільшою мірою це помітно в сучасних етносах при розгляді відмінностей між поколіннями, а також при детальному зіставленні відмінностей між картинами світу та культурними традиціями людей в селищах одного регіону [9].

Етнічна картина світу сильно змінюється з плином часу, та люди не завжди усвідомлюють ці культурні розриви. Незмінними виявляються лише логічно незрозумілі, прийняті в етнічній картині світу за аксіому, блоки, які зовні можуть виражатися в різноманітних формах. На їх основі етнос вибудовує нові і нові картини світу, що володіють найбільшими адаптивними властивостями в даний період його існування і дають можливість людині найбільш успішно вибудовувати взаємини зі світом [9].

Чим динамічніша культура, тим помітніше, що кожне нове покоління має інакшу («свою»), відмінну від інших поколінь, картину світу. Саме «своя» картина світу, яка містить усвідомлюваний та неусвідомлюваний рівень, безпосередньо впливає на регуляцію всієї життєдіяльності людини й відіграє визначальну роль у розвитку особистості. Розуміння особливостей своєї картини світу виявляється найбільш наочно через зіставлення з іншими – «чужими» – картинами світу [9].

Зі сказаного видно, що етнічні картини світу є результатом диференційованої асиміляції глобальної картини світу, залежно від рівня розвитку того чи іншого народу (етносу). Не дивлячись на сучасний рівень розвитку глобальної картини світу, на Землі існує чимало етносів і народів, які мають примітивну картину світу. Це, безумовно, позначається на індивідуальній картині світу їхніх представників. Проте, серед останніх чимало таких, котрі подолали певні консервативні елементи національної свідомості, виявляючи особистісну активність і спираючись на загальнокультурні світові досягнення. Важливу роль у цьому процесі відіграє освіта, а також сусідство інших, більш розвинених етносів (у поліетнічних культурах).

Так, О. Леонт'єв звертає увагу, що національна обумовленість образу світу у своєму максимальному прояві переходить в національну обмеженість свідомості і в певних ситуаціях має бути подоланою. Ми повинні вміти формувати той образ світу, який відповідає соціальним, політичним і культурним реаліям сучасної дійсності. Поняття «нового мислення» саме передбачає зміни в образі світу як цілості. Ми говоримо про процес виховання як цілеспрямоване формування особистості людини в інтересах соціуму й самої людини у єдності їх інтересів. Процес навчання – це, в свою чергу, процес формування інваріантного образу світу, який соціально та когнітивно адекватний реаліям цього світу. Цей образ слугує орієнтувальною основою для ефективною цілеспрямованою діяльністю людини [8].

Пізнання й збереження національних картин світу за сучасних умов глобалізації культури є надзвичайно важливим. Пізнання різних народів важливе як для їхнього взаєморозуміння при контактах, так і для самопізнання, самоусвідомлення кожного народу, зрештою пізнання інваріанту – сенсу Всесвіту та людства загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксенова Ю. А. Символы мироустройства в сознании детей. Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 272 с.

2. Гачев Г. Д. Национальные образы мира. Космо-Психо-Логос (М., 1995).
3. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры- 2-е изд., испр. и доп. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.
4. Гуревич А. Я. Проблемы средневековой народной культуры. М., 1981.
5. Иванов В.В. Язык в сопоставлении с другими средствами передачи и хранения информации // Прикладная лингвистика и машинный перевод: Сб. статей. Киев: КГУ, 1962. – С. 93-108.
6. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. 2-е изд., испр. и доп. – М.: ЧеРо, 2003. – 349 с.
7. Леви-Строс К. Первобытное мышление. М., 1994.
8. Леонтьев А.А. Языковое сознание и образ мира // Язык и сознание: парадоксальная рациональность Москва -1993 – 174 с. – С. 16 – 21.
9. Обухов А. Исторически обусловленные модификации образа мира// Развитие личности. – 2003. – №4. – С. 51-68.
10. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история. М., 1977.
11. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Под ред. Б. А. Серебренникова. – М., 1988. – С. 15-16.
12. Современная западная философия. – М., 1991. – С.177
13. Соколов К. Б. Картина мира и искусство. – СПб., 2002.
14. Соколов К. Б. Особенности межкультурного взаимодействия в условиях глобализации культуры// http://isiksp.ru/library/sokolov_kb/sokolov-000001.html
15. Степин, В. С. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации /В. С. Степин, Л. Ф. Кузнецова- М.: ИФ РАН, 1994. – 446 с.
16. Топоров В. И. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического. – М., 1995.
17. Храмова В. До проблеми української ментальності / Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 3-35.